

**ДО ПИТАННЯ ВИЗНАЧЕННЯ МІСЦЯ ГЕНОЦИДУ
У СИСТЕМІ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ****ON THE QUESTION OF DETERMINING THE PLACE OF GENOCIDE
IN THE SYSTEM OF CRIMINAL LAW OF UKRAINE**

**Пахомов А.В., студент III курсу факультету прокуратури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого**

У статті звертається увага, що Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього є першим міжнародним договором, що віддзеркалив і конкретизував опінію *juris* значного числа держав стосовно заборони геноциду. Автор зауважує, що приписи Конвенції не мають прямої дії у національному правопорядку, адже даний міжнародний договір зобов'язує держав-учасниць передбачити ефективні заходи покарання осіб, винних у скоєнні геноциду.

Автор поділяє думку, відповідно до якої, міжнародне і національне право є самостійними системами права. Проте, це не виключає їхні об'єктивні зв'язки, які мають взаємодетермінуючий характер: з одного боку, норми міжнародного права являють собою результат узгодження позицій держав, що обумовлюються політичною або соціально-економічною доцільністю, правовими поглядами, а з іншого боку, та чи інша норма міжнародного права, згода на обов'язковість якої надана державою, безпосередньо впливає на національну систему права та правову систему загалом.

Наголошується, що норми інституту злочинів проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку, що сформувалися на виконання міжнародних зобов'язань, слід розглядати як невід'ємну частину вітчизняного кримінального права. Як наслідок, приписи розділу XX КК слід розглядати як юридичну форму вираження, засіб організації існування відповідних норм.

На підставі аналізу опублікованих доробок, автор доходить висновку, що інститут злочинів проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку представляє собою систему кримінально-правових норм, що зорганізувалися за предметною ознакою, одночасно утворивши підсистему Особливої частини кримінального права.

Зазначається, що концепція виокремлення Міжнародного кримінального кодексу на зразок Німеччини, є сумнівною для запозичення, адже кримінальне право України містить пряму вимогу до монізму свого джерела. Тим більше, що будь-яка пропозиція виділити певну частину КК в окремий нормативно-правовий акт ігноруватиме стабільні і логічні взаємозв'язки, що існують між всіма його приписами.

Ключові слова: злочин геноциду, міжнародний злочин, інститут кримінального права, кримінальне право, міжнародне кримінальне право, системний підхід.

The article draws attention to the fact that the Convention on the Prevention of the Crime of Genocide and its Punishment is the first international treaty that reflected and specified the opinion *juris* of a significant number of states regarding the prohibition of genocide. The author notes that the provisions of the Convention do not have direct effect in the national legal order, because this international treaty obliges the participating states to provide for effective measures to punish persons guilty of genocide.

The author shares the opinion according to which international and national law are independent systems of law. However, this does not exclude their objective relations, which are mutually determining: on the one hand, the norms of international law are the result of the agreement of the positions of states, which are determined political or socio-economic expediency, legal views, and on the other hand, this or that norm of international law, the binding consent of which was given by the state, directly affects the national legal system and the legal system in general.

It is emphasized that the norms of the institute of crimes against peace, human security and international legal order, which were formed to fulfill international obligations, should be considered as an integral part of domestic criminal law. As a result, the prescriptions of Chapter XX of the Criminal Code should be considered as a legal form of expression, a means of organizing the existence of relevant norms.

Based on the analysis of published works, the author comes to the conclusion that the institute of crimes against peace, security of humanity and international legal order is a system of criminal law norms, organized according to the subject, simultaneously forming a subsystem of the Special part of criminal law.

It is noted that the concept of separating the International Criminal Code, like Germany, is doubtful for borrowing, because the criminal law of Ukraine contains a direct demand for the monism of its source. Moreover, any proposal to separate a certain part of the Criminal Code into a separate normative legal act will ignore the stable and logical interrelationships that exist between all its prescriptions.

Key words: crime of genocide, international crime, institution of criminal law, criminal law, international criminal law, systemic approach.

Постановка проблеми. В останні десятиріччя простежується переосмислення кримінального права як упорядкованої системи логічно узгоджених норм. Теоретичним втіленням такого підходу мають стати відповідні напрацювання з проблем як Загальної, так і Особливої частини кримінального права.

Складність визначення правової природи міжнародних злочинів (зокрема геноциду) обумовлюється встановленням заборони на їх вчинення паралельно у міжнародному і національному праві, що надало підстави деяким дослідникам вказувати на «включення норм міжнародного кримінального права у національне законодавство», «не вміщення» міжнародних злочинів у рамки національного права, «проникнення норм міжнародного кримінального права через броню державного суверенітету» тощо.

Окрім іншого, залишаються неоднозначними відповіді на питання щодо: 1) предмету регулювання інституту злочинів проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку; 2) доцільності регламентування піратства у Розділі XX КК (КК – в подальшому Кримінальний

кодекс); 3) коректності нинішнього розташування Розділу XX у структурі КК.

Аналіз останніх досліджень. Проблеми визначення місця злочину геноциду у національному кримінальному праві присвятили свої праці такі українські юристи: В.О. Гацелюк, М.М. Гнатівський, А.А. Маєвська, С.М. Мохончук, В.П. Пилипенко, І.І. Строкова та інші.

Мета статті полягає в тому, щоб за допомогою діалектичного та системного методів з'ясувати співвідношення міжнародного та національного права, на основі чого обґрунтувати, що норми інституту злочинів проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку (в тому числі норму, що забороняє геноцид) слід розглядати як невід'ємну частину вітчизняного кримінального права.

Виклад основного матеріалу. Геноцид полягає у відмові визнання права на існування цілих людських груп подібно до того, як людиновбивство означає відмову в визнанні права на життя окремих людських істот [1, с. 37]. Протиправність геноциду історично має міжнародно-правовий характер. М.М. Гнатівський, ана-

лізуючи відповідні правові позиції Міжнародного Суду ООН, пише: «... норма, яка забороняє геноцид, поза сумнівом належить до числа імперативних норм міжнародного права (*ius cogens*). Це, у свою чергу, означає, по-перше, що зобов'язання, які випливають з норм міжнародного права стосовно заборони геноциду, мають характер *erga omnes*, та по-друге, що держави не вправі відходити від цих норм шляхом укладання міжнародних договорів або прийняття національного законодавства» [2]. Автор терміну «геноцид» визнається Р. Лемкін, який і запропонував розроблення договору, у якому б агресивні дії проти національних, релігійних або етнічних груп розглядалися як міжнародний злочин. Вчений розумів під геноцидом «скоординований план різноманітних дій, спрямованих на знищення головних основ життя національних груп з метою знищення груп як таких» [3, с. 333]. І.І. Строкова підкреслює, що в юридичній практиці термін «геноцид» вперше вживався в обвинувальному висновку Міжнародного Військового Трибуналу, але ні в самому Статуті Трибуналу, ні у вирокі від 1 жовтня 1946 р. терміну «геноцид» не вживається [4]. Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього [5] є першим міжнародним договором, що віддзеркалив і конкретизував *opinio juris* значного числа держав стосовно заборони геноциду (далі – Конвенція). Формулювання визначення злочину, що міститься у Конвенції були дослівно включені до ст. 4(2) Статуту Міжнародного трибуналу щодо колишньої Югославії (далі – МТКЮ) [6], ст. 2(2) Статуту Міжнародного трибуналу щодо Руанди (далі – МТР) [7], ст. 6 Статуту Міжнародного кримінального суду (далі – МКС) [8].

Слід проте застерегти, що приписи Конвенції не мають прямої дії у національному правопорядку, адже даний міжнародний договір зобов'язує держав-учасниць «передбачити ефективні заходи покарання осіб, винних у скоєнні геноциду або інших, згаданих у статті III злочинів» [5]. Міжнародним звичаєвим правом визнається правомочність міжнародного співтовариства переслідувати осіб, підозрюваних у вчиненні геноциду незалежно від громадянства, обійманої посади, місця скоєння злочину, регламентації в національному законодавстві. Право кожної держави застосовувати покарання щодо злочинів по міжнародному праву, за думкою Г. Верле, виникає з самої природи даних злочинів [9, с. 88]. Але застосування принципу універсальної юрисдикції по відношенню до геноциду не заперечує актуальності висунутої Р.С. Орловським думки, що основне призначення міжнародних договорів у сфері протидії злочинності полягає в тому, щоб досягнути криміналізації певних форм небезпечної поведінки у всіх державах-учасниках відповідної угоди, визнання їх злочином, адже це зумовлено потребами трансграничного переслідування злочинців та унеможливлення використання ними прогалів у законодавстві окремих юрисдикцій як «притулку» задля уникнення кримінальної відповідальності [10, с. 482]. Як видається, зміст міжнародних договорів у сфері протидії злочинності становлять міжнародно-правові норми, які формулюють склад злочину як своєрідний еталон (зразок) для національної системи права. У свою чергу, О.О. Житний вказує: «Взаємодія вітчизняного і міжнародного права на сучасному етапі є одним із найважливіших чинників, які впливають на зміст і розвиток кримінально-правових норм національного законодавства» [11].

Акцентуючи увагу на прогресивності ідеї виокремлення злочинів проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку в окремий розділ, С.М. Мохончук зазначає: «Розділ XX КК України свідчить про тісну взаємодію міжнародного і вітчизняного права», при цьому дослідник продовжує: «... національні кримінально-правові і міжнародно-правові норми є самостійними відносно одні до одних» [3, с. 134]. Ми поділяємо наведену думку вченого. Вважаємо, що міжнародне і національне право

є самостійними системами права, але це не виключає їхню координацію та об'єктивні зв'язки, які мають взаємодетермінуючий характер: з одного боку, норми міжнародного права являють собою результат узгодження позицій держав (за термінологією В.А. Василенка [12]), що обумовлюються політичною або соціально-економічною доцільністю, правовими поглядами, а з іншого боку, та чи інша норма міжнародного права, згода на обов'язковість якої надана державою, безпосередньо впливає на національну систему права та правову систему загалом, що доводиться наступним.

По-перше, визнана норма міжнародного права безпосередньо впливає на появу (зміну або зникнення) відповідної норми у національному праві. Норми міжнародного права мають розглядатися як взірець для формулювання національно-правових норм. Вплив системи міжнародного права на систему внутрішнього прослідковується у механізмі національно-правової імплементації, який, створює юридичні передумови для виконання міжнародних зобов'язань [3, с. 223]. Є.Ф. Фесенко вказує: «Необхідно прагнути до точності відтворення змісту міжнародно-правових норм, що трансформуються у кримінальне законодавство України» [13]. Ми в цілому погоджуємося з таким баченням, але лише з тою ремаркою, що зміст норм міжнародного права і норм права кримінального не обов'язково повинні мати ідентичний характер з огляду на особливості правової традиції та переконливі аргументи вітчизняної доктрини, при цьому недопустимою є допущення суперечностей імплементованої норми з нормою міжнародного права.

По-друге, відповідно до ч. 2 ст. 19 ЗУ «Про міжнародні договори», якщо міжнародним договором України, який набрав чинності в установленому порядку, встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені у відповідному акті законодавства України, то застосовуються правила міжнародного договору [14]. Таким чином, згідно з українським законодавством виконання відповідного міжнародного договору передбачає його пріоритет перед національним законом та іншими актами законодавства, крім Конституції [15].

Німецький вчений Г.Верле пише: «Хоча норми міжнародного кримінального права, які включені до національного законодавства, формально є частиною національного законодавства, їхнім матеріальним джерелом є міжнародне право» [9, с. 168–169]. Видається, що така позиція є спірною з точки зору правової системи нашої держави. Норми інституту злочинів проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку, що сформувалися на виконання міжнародних зобов'язань, слід розглядати як невід'ємну частину вітчизняного кримінального права. Як наслідок, приписи розділу XX КК слід розглядати лише як юридичну форму вираження, засіб організації існування відповідних норм. Тим не менш, академік Ю.В. Баулін наголошує, що кримінальне право ґрунтується на сучасних уявленнях законодавця про те, що визнавати злочинним та караним [16].

Передусім, імплементовані норми можуть визначати ознаки злочинів більш широко, ніж передбачено у міжнародних договорах. Вбачається, це пов'язано з тим, що «норми міжнародного кримінального права не виступають як результат розробок фахівців у галузі кримінального права, а, навпаки, створюються в процесі узгодження позицій суверенних держав» [3, с. 201]. При цьому, як підкреслює Р. Крієр, імплементація відповідних норм з вужчим визначенням, ніж у міжнародному праві, є порушенням зобов'язання держави, оскільки це може призвести «до виправдань, що не будуть схвалюватися міжнародним правом» [17].

Крім того, положення міжнародних договорів у сфері протидії злочинності містять вимогу до держав-учасниць самостійно формулювати санкцію за передбачені у догово-

рах суспільно небезпечні діяння. Санкція – невід’ємний елемент норми кримінального права (як частина свого цілого), що логічно узгоджується з іншими елементами – гіпотезою та диспозицією. Тому, якщо припустити, що інститут злочинів проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку належить до системи міжнародного права, а не системи права України, то це призведе до необхідності визнання існування забороняючої норми без санкції, що є очевидним порушенням правил співвідношення частини з цілим.

Питання системності кримінального права було предметом дослідження таких українських криміналістів: Ю.В. Бауліна [18, 19, 20], В.І. Борисова [21], Є.С. Назимка [22], Р.С. Орловського [10 с. 11–125], М.І. Панова [23, 24] та інших. Академік М.І. Панов писав: «...системність органічно притаманна кримінальному праву (а також і кримінальному законодавству), є невід’ємним його атрибутом, якісною характеристикою і полягає у внутрішній єдності елементів, що утворюють зміст цього об’єкта, а також у множинності досить складних об’єктивно існуючих (як закономірність) відносин і зв’язків між ними, що мають характер упорядкованості й логічної узгодженості» [23]. Академік Ю.В. Баулін зазначає, що кримінальне право, відзеркалюючи та опосередковуючи суспільні відносини між державою та злочинцем, являє собою цілісне утворення – систему кримінально-правових норм [18]. Норма, що забороняє геноцид є складовою інституту злочинів проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку. Втім, беручи до уваги, що «одним з понять, яке абсолютно безсистемно використовується в сучасних публікаціях і позбавлене уніфікованого змісту, є поняття інституту кримінального права» [10 с. 14], вважаємо за необхідним висвітлити проблематику інституту кримінального права та інституту кримінальних правопорушень проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку зокрема.

Інститут кримінального права є відносно відокремленою групою правових норм, які регулюють типові й тісно пов’язані між собою суспільні відносини, що мають суттєві відмінності від суміжних відносин, характеризується відносною самостійністю, стійкістю і визначеністю функціонування. Він є логічно витриманою, цілісною і відносно завершеною системою [23]. Інститут та галузь кримінального права співвідносяться як частина і ціле. Азербайджанський вчений Д.А. Керімов писав, що «галузь права як підсистемне утворення системи права сама виступає системою щодо інститутів права, які її становлять. Проте й інститут права має всі ознаки системного правового утворення, бо є об’єктивно сформованою всередині галузі права групою правових норм, що регулюють з необхідною деталізацією типові суспільні відносини і в силу цього набувають відносної самостійності, стійкості і автономної функціонування» [25]. Р.С. Орловський зазначає: «Існування інститутів права зумовлено соціальним запитом на більш високий рівень організації нормативної матерії, на надання більшої системності та взаємопов’язаності правовому регулюванню й вирішенню соціальних суперечностей. Зміст конкретних соціальних суперечностей визначає форму та найбільш ефективні шляхи правового регулювання, виявляє взаємозв’язок між явищами, що відбуваються в суспільстві, та забезпечує взаємотяжіння правових норм задля створення безпрогального режиму правового регулювання» [10, с. 38].

Виходячи з вищеведених позицій, вважаємо, що інститут кримінального права становить не суб’єктивне і не довільне правове утворення, але таке, що характеризується об’єктивним та закономірним зв’язком між своїми частинами (організаційна основа). Змістом інституту кримінального права є така взаємодія між нормами, що покликана реалізувати акордний та безпрогальний вплив на відповідний вид (тип) або сторону суспільних відносин (субстанціональна основа).

Інститут злочинів проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку представляє собою систему кримінально-правових норм, що зорганізувалися за предметною ознакою, одночасно утворивши підсистему Особливої частини кримінального права. Функціональне призначення даного інституту є унікальним, адже він спрямований на охорону суспільних відносин по забезпеченню миру, безпеки людства і міжнародного правопорядку.

У навчальній літературі вказується, що кримінальні правопорушення проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку, виходячи з їх непосредних об’єктів, поділяються на три групи: 1) кримінальні правопорушення проти миру (ст.ст. 436, 436-1, 437, 438, 447 КК); 2) кримінальні правопорушення проти безпеки людства (ст.ст. 439, 440, 441, 442 КК); 3) кримінальні правопорушення проти міжнародного правопорядку (ст.ст. 443, 444, 445, 446 КК) [26, с. 729]. С.М. Мохончук, пропонуючи виключити поняття «міжнародний правопорядок» з назви розділу XX КК через його невизначеність, вказує на те, що відповідний розділ КК охоплює крім міжнародних злочинів ще й злочин міжнародного характеру – «Піратство» (ст. 446), що характеризується значним ступенем суспільної небезпеки, однак не становить потенційної загрози усьому світовому співтовариству і, відповідно, його об’єктом є не мир та безпека людства в цілому, а безпека міжнародного мореплавства, що несе загрозу окремим особам та державам [27]. Вважаємо, що дана пропозиція дослідника є слушною, адже ще М.Й. Коржанський писав: «приведення системи Особливої частини КК у відповідність до системи класифікації об’єктів має полягати не тільки в тому, щоб у кожному розділі були вміщені кримінальні правопорушення, які посягають на один і той самий родовий об’єкт, але і в тому, щоб непосредний об’єкт кожного із діянь, віднесених до цього розділу, лежав у площині цього родового об’єкта» [28, с. 79–80].

Далі, С.М. Мохончук наголошує на доцільності перенесення розділу XX КК «Кримінальні правопорушення проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку» на початок Особливої частини КК. Свою позицію науковець аргументує наступним: 1) права людини співвідносяться із гарантіями миру і безпеки людства як частина і ціле; 2) розміщення розділу XX наприкінці КК порушує взаємозв’язок і взаємозалежність норм про захист прав людини і норм про захист основ національної безпеки із нормами, що регулюють відповідальність за злочини проти миру і безпеки людства [27]. Таку позицію поділяє також І.І. Строкова [29, с. 8]. Ми виходимо з того, що черговість розміщення розділів у кримінальному законі є результатом логічної побудови тексту нормативних приписів (як змісту відповідних їм розділів, статей тощо) з урахуванням потреб зручності та практики. У приписах КК норми кримінального права (групи норм) матеріалізуються, оформлюються та структуруються. Як наслідок, всі кримінально-правові норми (групи норм) рівною мірою підтримуються державно-правовим прирусом (отримують юридичну силу), незалежно від місця розташування у кримінальному законі. Тому, з практичної точки зору, ми не бачимо сенсу переносити розділ XX «Кримінальні правопорушення проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку» на початок Особливої частини КК.

Своєрідний підхід до регламентування міжнародних злочинів та геноциду зокрема вироблений Німеччиною, де діє Міжнародний кримінальний кодекс, який переслідує чотири цілі. Насамперед, він призначений для того, щоб визначити «сутність протиправності злочинів з міжнародного права», в той самий час він прагне заповнити прогалини, що існують між кримінальним правом Німеччини та міжнародним кримінальним правом. Об’єднання норм міжнародного кримінального права в єдиному кодексі

має сприяти «юридичній ясності та практичному застосуванню». Далі, його прийняття має забезпечити «постійну здатність Німеччини вчиняти кримінальне переслідування за скоєння злочинів, на які поширюється юрисдикція МКС». Нарешті, прийняття Міжнародного кримінального кодексу має сприяти визнанню та поширенню знань про міжнародне гуманітарне право [9, с. 174–175]. Ст. 6 згаданого Кодексу фактично відтворює визначення геноциду, яке було закріплене у ст. 220(а) КК Німеччини [9, с. 175–177], але з тим текстуальним (техніко-юридичним) уточненням, що для кваліфікації діяння як геноциду достатньо вчинити посягання на одного «члена такої групи».

Вбачається, що такий підхід є цікавим для аналізу, але сумнівним для запозичення. Кримінальне право України містить пряму вимогу до монізму свого джерела, так як кримінальна протиправність діяння, а також його караність та інші кримінально-правові наслідки визначаються тільки КК. На наш погляд, «сутність протиправності» не залежить від зміни форми її вираження. Крім того, будь-яка пропозиція виділити певну частину КК в окремий нормативно-правовий акт ігноруватиме стабільні і логічні взаємозв'язки, що існують між всіма його приписами.

Висновки. Міжнародне і національне право є самостійними системами права, які перебувають у відносинах координації, через об'єктивні зв'язки, які мають взаємодіючий характер.

Злочин геноциду є складовим елементом інституту злочинів проти миру, безпеки людства та міжнародного пра-

вопорядку. Норми інституту злочинів проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку, що сформувався на виконання міжнародних зобов'язань, слід розглядати як невід'ємну частину вітчизняного кримінального права. Імплементовані норми можуть визначати ознаки злочинів більш широко, ніж передбачено у міжнародних договорах. Якщо припустити, що інститут злочинів проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку належить до системи міжнародного права, а не системи права України, то це призведе до необхідності визнання існування забороняючої норми без санкції, що є очевидним порушенням правил співвідношення частини з цілим.

Функціональне призначення інституту злочинів проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку як предметного інституту кримінального права полягає у охороні суспільних відносин по забезпеченню миру, безпеки людства і міжнародного правопорядку.

Розміщення злочину піратства поряд з приписами, що визначають міжнародні злочини зробило систему Розділу XX КК такою, що не відповідає системі класифікації об'єктів кримінальних правопорушень.

Виходячи з того, що всі кримінально-правові норми (групи норм) рівною мірою підтримуються державно-правовим примусом (отримують юридичну силу), незалежно від місця розташування у кримінальному законі, перенесення розділу XX «Кримінальні правопорушення проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку» на початок Особливої частини КК не має практичної доцільності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Резолюції, прийняті Генеральною Асамблеєю на другій частині першої сесії з 23 жовтня по 15 грудня 1946 р. / Збірник міжнародних договорів. Т. 1. Універсальні Договори. Київ, 1994. 480 с.
2. Гнатюк М. Загальна характеристика злочину геноциду за міжнародним кримінальним правом. *Український часопис міжнародного права*. 2006. № 1. С. 77–94.
3. Мохончук С.М. Злочини проти миру та безпеки людства: генезис, еволюція, сучасна регламентація у кримінальному праві та законі: монографія. Харків: Право, 2013. 528 с.
4. Строкова І. І. Геноцид: історія виникнення поняття та його зміст. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ України*. 2007. № 2 (33). Дніпропетровськ: Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ, 2007. С. 205–213.
5. Статут Міжнародного трибуналу щодо колишньої Югославії 1993 р. *Київ. журн. міжнар. права*. 1996. № 1. С. 215–227.
6. Статут Міжнародного трибуналу щодо Руанди 1994 р. *Київ. журн. міжнар. права*. 1996. № 1. С. 227–238.
7. Римський статут Міжнародного кримінального суду від 17.07.1998 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text (дата звернення: 28.04.2023).
8. Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього від 09.12.1948 р. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/genocide.shtml (дата звернення: 28.04.2023).
9. Герхард Верле. Принципи міжнародного кримінального права: підручник; пер. з англ. С. В. Саяпіна. Одеса: Фенікс, 2011. 910 с.
10. Орловський Р.С. Теоретичні та методологічні проблеми інституту співучасті у кримінальному праві України: монографія. Харків: Право, 2019. 624 с.
11. Житний О.О. Генезис інституту співучасті у злочині у кримінальному праві під впливом норм міжнародного права. *Право та безпека*. 2012. № 4. С. 156.
12. Василенко В.А. Основи теорії міжнародного права. Київ, 1988. С.137–138.
13. Фесенко, С. Ф. Міжнародно-правові аспекти реформи кримінального законодавства України [Текст]. *Проблеми гармонізації законодавства України з міжнародним правом: матеріали наук.-практ. конф. За ред. В. Ф. Опришко та ін.* Київ, 1998. С. 337–339.
14. Про міжнародні договори України: Закон України від 29.06.2004 р. № 1906-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1906-15#Text> (дата звернення: 28.04.2023).
15. Конституція України. Науково-практичний коментар. редкол.: В. Я. Тацій (голова редкол.), О. В. Петришин (відп. секретар), Ю. Г. Барабаш та ін.; Нац. акад. прав. наук України. 2-ге вид., переробл. і допов. Харків: Право, 2011. С. 73.
16. Баулін Ю.В. Кримінальне право та Кримінальний кодекс: проблеми єдності та розмежування. *Право та правосуддя у сучасному світі: матеріали міжнар. наук.-практ. конф.* Київ, 2006. С. 71–73.
17. Cryer R. Prosecuting International Crimes: Selectivity and the International Criminal Law Regime [Text]. Cambridge: Cambridge University Press, 2005. P. 118–119.
18. Баулін Ю.В. Кримінальне право як система кримінально-правових норм. *Кримінальне право: стратегія розвитку у XXI сторіччі: матеріали 4-ї Міжнарод. наук.-практ. конф.* Київ: Право, 2007. С. 43–45.
19. Баулін Ю.В. Етапи системного підходу при дослідженні кримінального права як галузі публічного права. *Системність у кримінальному праві: матеріали II конгреса крим. права, який відбувся 31 травня – 1 червня 2007 р.* Київ: Право, 2007. С. 48–50.
20. Баулін Ю.В. Кримінальне право як галузь матеріального публічного права. *Кримінальне право: стратегія розвитку у XXI сторіччі: матеріали 2-ї Міжнарод. наук.-практ. конф.* Київ: Право, 2005. С. 285–286.
21. Борисов В.І. Питання систематизації Особливої частини кримінального права. *Питання боротьби зі злочинністю: зб. наук. пр.* Харків: Право, 2013. Вип. 26. С. 29–41.
22. Назимко Є.С. Кримінально-правовий інститут: загальнотеоретичний підхід до характеристики та аналіз базових ознак. *Європ. перспективи*. 2016. Вип. 1. С. 115–127.
23. Панов М. 1. Системний підхід у кримінальному праві та проблеми удосконалення кримінального законодавства. *Право України*. 2012. № 6. С. 227–241;
24. Панов М. 1. Системний підхід у дослідженні науки кримінального права та її міждисциплінарних зв'язків. *Наука кримінального права в системі міждисциплінарних зв'язків: наук.-практ. конф.*, 9–10 жовт. 2014 р. Харків, 2014 р. С. 7–11.

25. Керімов Д. А. *Методологія права (предмет, функції, проблеми філософії права)*. 2-е вид. Харків: ФІНН, 2001. С. 268.
26. *Кримінальне право України: Особлива частина: підручник*. В. Я. Тацій, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін.; за ред. В. Я. Тація, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. 6-те вид., перероб. і допов. Харків: Право, 2021. 768 с.
27. Мохончук С. М. *Особливості правової регламентації системи злочинів проти миру та безпеки людства в Кримінальному кодексі України. Правова доктрина – основа формування правової системи держави: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 20-річчю НАПрН України та обговоренню п'ятитом. моногр.* 2013. С. 693–697.
28. Коржанський М. Й. *Об'єкт і предмет злочину*. Дніпропетровськ: Юридична академія МВС України. Ліра ЛТД. 2005. 252 с.
29. Строкова І. І. *Кримінальна відповідальність за геноцид (порівняльний аналіз): автореф. дис. ... канд. юрид. наук*. Київ, 2010. 18 с.
30. Зелінська Н. А. *Міжнародно-правова концепція міжнародного злочину дис. ... д-ра юрид. наук*. Київ, 2007. С. 386.